

Анарбаева Г.А.

**XVIII – XIX КЫЛЫМДАРДА ТҮШТҮК КЫРГЫЗ УРУУЛАРЫНЫН
КООМДУК АБАЛЫ ЖАНА ЧАРБАСЫ**

Анарбаева Г.А.

**ОБЩЕСТВЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ХОЗЯЙСТВО ЮЖНЫХ
КЫРГЫЗСКИХ ПЛЕМЕН В XVIII – XIX ВЕКАХ**

G.A. Anarbaeva

**THE SOCIAL POSITION AND FARM OF THE SOUTHERN
KYRGYZ TRIBES IN XVIII – XIX CENTURIES**

УДК: 07.00.02 (575.2)

Макалада негизинен XVIII-XIX кылымдарда түштүк кыргыз урууларынын коомдук абалы жана чарбасы жөнүндө кеңири маалымат берилет. XVIII-XIX кылымдардагы түштүк кыргыз урууларынын коомдук абалы дегенибиз түштүктөгү кыргыз урууларынын тарыхый өнүгүү деңгээли менен тыгыз байланышта жүргөн көп түрдүү жана көп кырдуу мамилелердин жыйындысы болгон. Так ушул теориялык принциптин негизинде гана XVIII-XIX кылымдардагы түштүк кыргыз урууларынын коомдук абалын аныктообуз мүмкүн. Кыргыз урууларынын көчүп-конуусу – салттуу көчмөн жашоонун негизги белгиси болуп саналат. Кыргыз урууларынын көчүп-конуу салты социалдык-саясий себептерге да, экономикалык абалга да карата болгон. Макалада андан ары түштүк кыргыз урууларынын көчүп конуу салттары жөнүндө, алардын өзгөчөлүгү боюнча тарыхый булактардын негизинде баяндалып, такталып окурмандарга сунуш кылынат.

Негизги сөздөр: тарых, түштүк кыргыз уруулары, коомдук абал, чарба, мамилелер, жашоо образы, каада-салт,

В статье главным образом была представлена подробная информация об общественной жизни и хозяйстве племен южных кыргызов. XVIII-XIX века племена южного региона были тесно связаны с уровнем исторического развития кыргызских племен на южном регионе, они вели разнообразные формы хозяйства и были в многогранных отношениях с соседними племенами. Именно этот теоретический принцип, может определять состояние общества племен южного региона в XVIII-XIX веках. Основную массу кыргызского населения составляла беднота, или как ее называли, букара (буквально: подданный, простолюдин). Кыргызцы закреплялись за определенными вилайетами, бекствами, серкертствами, как правило, по местоположению зимовок и не отдельными аилами и общинами, а целыми родами. Кыргызские племена двигались постоянно с места на различные места и это является одной из главных особенностей традиционного кочевого образа жизни. Далее в статье анализируется кочевой образ жизни южных кыргызских племен и о традициях и обычаях кыргызского народа.

Ключевые слова: история, южно-кыргызские племена, общественное положение, хозяйство, отношения, образ жизни, традиции.

The article mainly provided detailed information on the social life and economy of the tribes of the southern Kyrgyz. XVIII-XIX centuries, the tribes of the southern region were closely related to the level of historical development of the Kyrgyz tribes in the south, a diverse and multifaceted relationship. It is this theoretical principle, only in the XVIII-XIX centuries, the

tribes of the south can determine the state of society. Kyrgyz tribes moved and is one of the main features of the traditional nomadic way of life. The article further analyzes the nomadic way of life of the southern Kyrgyz tribes, the traditions and customs of the Kyrgyz people.

Key words: history, south kyrgyz tribes, social position, farm, relations, lifestyle, traditions.

Кыргыз эли, анын ичинде түштүк кыргыз уруулары XVIII-XIX кылымдар чегинде татаал процесстерди башынан кечирип жаткан. Кыргыздардын бирдиктүү мамлекеттик түзүлүшү болбостон, географиялык шартка жараша кошуна жашаган бир топ саясий бирикмелердин, этностордун таасиринде жашап турган.

Түштүк кыргыз уруулары XVIII кылымдын ичинде эле Фергана, Памир, Тоолуу-Бадахшан, Оро-Төбө, Жызак, Кожент аймактары Кокон мамлекетине биротоло бириккенине байланыштуу анда тиричилик кылган кыргыз калкы хандыктын туруктуу элине айланып калган.

Ал мезгилдеги түштүк кыргыз урууларынын коомдук абалы советтик тарыхнааманын концепциясы менен караганда таптык түзүлүш жана коомдук-экономикалык формация методологиясы аркылуу түшүндүрүлүп келген. Марксисттик көз карашта XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз коомчулугун патриархалдык-уруулук коомдук баскычта турган эл катары сүрөттөшкөн.

Бул жерде кыргыздар жөнүндө ири эмгектерди жазган көрүнүктүү окумуштуу С. Абрамзондун сөзүнө таяналы. Ал: “Кыргыз коомунда үстөмдүк кылган патриархалдык-феодалдык мамилелердин бөтөнчөлүгү бул мамилелер жарым көчмөн жана көчмөн мал чарбасынын, патриархалдык-уруулук турмуш тиричилигин шарттарында өнүккөндүгүндө болуп саналат. Алар үчүн феодалдык мамилелердин эрте формаларына тийиштүү болгон көп белгилер мүнөздүү болчу. Бул мамилелердин негизги бөтөнчөлүктөрүн феодализмге чейинки, патриархалдык-уруулук коомдук мамилелердин калдыктары жана эски адаттары менен айкалышканынан көрүүгө болот”. - деп жазган. [1, 66-б.].

Бул сүрөттөө чынында советтик идеологиядагы Кыргызстандын бардык эле тарыхчыларынын пикири менен дал келип, расмий окуу китептеринде так ушундай сүрөттөлөгөн. Мисалы, XVIII кылымда

жана XIX кылымдын орто ченинде кыргыз коомчулугу патриархалдык-феодалдык [2, 136-141-бб.] коом болгон деп советтик тарыхчылардын басымдуу көпчүлүгү жазып келишкен.

Азыркы методологиялык көз карашта XVIII-XIX кылымдардагы түштүк кыргыз урууларынын коомдук абалы жаңыча каралууда. Бирок, аны азыркы методологиянын принциптери менен так жана биротоло аныктаган изилдөө жок. Ошондой болсо да, макалада атайын изилдөө милдети коюлбаса да, кыскача сүрөттөөгө аракеттенели.

Теорияда “коомдук мамилелер” деп коомдо жашап турган түрдүү социалдык топтордун, жамааттардын, индивиддердин өз ара мамилелеринин көп түрдүүлүгүн айтабыз. Ал көп түрдүүлүк “социалдык мамилелер” деп аталып, адамдардын коомдогу ордуна жараша өз ара социалдык карым-катнашын, бири-бирине болгон көз карандылыгын, коомдогу макамын жана башка мамилелердин жыйындысын түшүндүрөт [3].

Аталган коомдук, социалдык мамилелердин суммасы коомдук системаны калыптандырат. Мындай коомдук система социалдык, саясий, улуттук, жамааттык, үй-бүлөлүк мамилелер болуп типтештирилет.

Коомдук мамилелердин көп түрдүүлүгүнүн жалпылама мүнөздөлүүсүнүн негизинде коомдук абалды аныкташыбыз мүмкүн. Коомдук абал болсо төмөнкү мамилелердин типтерине бөлүнүшөт: Социалдык топтордун өз ара мамилелери (муну советтик теорияда таптык мамилелер деп аташкан); саясий мамилелер; улуттук мамилелер; этникалык мамилелер; жамааттык мамилелер; жеке инсандык мамилелер. Кээде бул мамилелердин типтерине коомдун жеке адамдарга жана жеке адамдардын коомго, мамлекеттин жеке адамдарга жана жеке адамдардын мамлекетке жана башка спецификалык мамилелерди да киргизип жүрүшөт.

Коомдук мамилелердин тарыхый белгилүү бир этаптагы реалдуу чагылышы, көрүнүшү ошол мезгилдеги коомдук абалды туюндурат. Ал абал салтуу элдик эрежелердин же мыйзамдык расмий эрежелердин негизинде тарыхый жактан жөнгө салынып турган инсан менен инсандын, инсан менен коомдук системанын, коомдогу социалдык топтордун өз ара жана мамлекет менен болгон алакасын чагылдырат. Алар: а) жеке индивиддердин (субъект-социалдык маанидеги жеке инсан) менчик үчүн (объект материалдык байлык) өз ара күрөшүн; б) кайсы бир жалпы аймактагы биргелешкен жашоо-тиричилигин; в) тирүүлүктү уланткан генетикалык программаны (тукум улоо); г) эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн негизинде өндүрүш процессинде, өндүрүлгөн байлыкты бөлүштүрүүдө, аларды алмашууда жана коомдук керектөөдө калыптанган кызматташуунун көп түрдүүлүгү [4, 157-б.].

Демек, XVIII-XIX кылымдардагы түштүк кыргыз урууларынын коомдук абалы дегенибиз жогорактагы көрсөтүлгөн кыргыз урууларынын тарыхый

өнүгүү деңгээли менен тыгыз байланышта жүргөн көп түрдүү жана көп кырдуу мамилелердин жыйындысы экен. Так ушул теориялык принциптин негизинде гана XVIII-XIX кылымдардагы түштүк кыргыз урууларынын коомдук абалын аныктообуз мүмкүн.

Жогоруда көрсөтүлгөн коомдук абалдын теориялык принциптерин эске алуу менен XVIII-XIX кылымдардагы түштүк кыргыз урууларынын коомдук абалын сүрөттөөдө анын бир нече белгилерин сүрөттөй алабыз. Алгач каралып жаткан тарыхый доордогу мүнөздүү нерсе – көчмөндүүлүктү сүрөттөп өтөлү. Кыргыз урууларынын көчүп-конуусу – салтуу көчмөн жашоонун негизги белгиси болуп саналат.

Кыргыз урууларынын көчүп-конуу салты социалдык-саясий себептерге да, экономикалык абалга да карата болгон. Чет жердик баскынчылардын тынымсыз чабуулдары, күчтүү уруулардын экинчи бир урууларды алар өздөштүргөн жерден кууп чыгуусу, урууларды башкарган феодалдардын чатагынан улам чыккан уруу чабыштары, элдин санынын көбөйүшү, феодалдардын кысымы астында айрым топтордун жаңы журт издеп, башка чөлкөмдөргө көчө качышы, ар башка аймакта жашаган тууган уруулардын биригиши, жайыттын жетишпестиги, табигый кырсыктар жана башка ушул сыяктуу себептер көчмөндөрдө тынымсыз журт которууну туудуруп турган.

Кыргыздын атам замандардан бери келе жаткан көчмөндүүлүгүнүн көнүмүш салты ушунчалык бекем экендигин тунгуч тарыхчы Б.Солтоноев мындай белгилеп кетет. Ал кыргыз там салышты «тирүүлөй көргө кирет» деп жактырбастан, калаа турмушун «учпас тоок, көчпөс там» - деп сүйбөстөн ылайык көрбөгөн, [5, 157-б.] - деп жазат.

Мындай жашоо салты кыргыз коомунун уюткулуу бир жерге токтоп, өндүргүч күчтөрүн өнүктүрүп, туруктуу түтүн булатып, ордолуу мамлекет курушуна шарт түзбөй келгендигин бирден бир себеби болгондугун танууга мүмкүн эмес. Албетте, көчмөн цивилизациясында улуу державалар деле түзүлүп, мамлекеттик бекем түзүлүштөр болуп турган. Бирок, кантсе да көчмөн турмуш туруктуу жашоо менен айкалашапандыктан өнүгүүнүн бир топ белгилерин кечендетип келген олуттуу кесепет болгон десек жаңылышпайбыз.

Ошондуктан көчмөн турмуш, жашоо шарт кыргыз урууларынын түрдүү саясий кырдаалдарга, табияттын өзгөрүшүнө карата бат-бат жер которууларына алып келгендигин ырастап турган. Орус отор доору орногонго чейин мындай жер которуулар көп учураган. Бул көчүүлөрдүн тереңинде саясий да, экономикалык да, табигый да себептер жаткандыгын тарыхый кырдаалдан баамдоого болот. Б.Солтоноевдин жазганына караганда ушундай бир мисал XIX кылымдын 60-жылдарынын орто ченинде болгондугу катталып калган. 1863-1864-жылы Фергана менен Арка кыргызы ачарчылыкка дуушар болуп, Анжиянга караган өзбек-кыпчактар кыргызга келип, ай-

ран ичип жан сактаган [6, 208-б.] деп билдирет окумуштуу.

Кыргыздардын урууларынын жер которууларынын мисалдары абдан көп. Бирок андай мисалдар түндүк кыргыз урууларына караганда түштүк кыргыз урууларынын XVIII-XIX кылымдар чегиндеги жашоосунда азыраак учурайт. Айрым бир мисалдарды келтирели.

Кыргыздардын көчүп, конуш мүнөзү казактардыкынан башкача болгондугун В.В. Радлов эскерип, ал 1864-жылы солто уруусунун айылдарында болгондо орус чиновниктери айтып беришкен бир өзгөчө шартты жазып калтырган. Окумуштуу кыргыздар айыл айыл болуп жашабастан, боз үйлөрүн кышында дарыялардын боюна бир-бирине улай тигип жашагандыгын, мындай катарлар кээде жыйырма же андан да көп чакырымга созулуп кетерин жазат. [7, 165-б.]. Албетте, көчүп-конуунун мындай болушу эки нерседен – бири жаратылыш шартынан, экинчиси кыргыздардын жоокерчилик жашоосуна байланыштуу болгондугун баамдоо кыйын эмес. Анткени, боз үйлөрдүн мындай жайгашуусу кыргыздарда бир нече сааттын ичинде тынч жашап жаткан айылды толук согуштук абалга келтирүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн.

Ошол эле учурда В.В. Радлов орустарга биротоло баш ийгенден кийин кыргыздар боз үйлөрүн жайгаштыруу тартибин өзгөртүшүп, казактар сымал эле айыл-айылга бөлүнө баштаптыр деп белгилеп кеткен [8, 165-б.].

Демек, кыштан чыгуу зарылдыгынан пайда болгон кыштоолор, эгинчилик кылуу зарылдыгынан пайда болгон турак-жайлардын тобу акырындап отурукташкан кыштактарга айланган. Мындай көрүнүш отурукташкан эли арбын Кыргызстандын түштүк аймактарында, Фергана өрөөнүндө мурунураак башталган. Элеттик кыргыздарда кыштак деген аталыш азыраак колдонулуп, негизинен айыл деп аталган. Айыл деп жаздоодо, күздөдө жана жайлоодо турак ылган конуштарды аташса да, кыштоо менен эгин эгилген талаалардагы турактар да “айыл” деп атала берген.

Кыштак түрүндөгү айылдар негизинен административдик бирдикти түзгөн эмес. Алар чарбалык бирдикти түшүндүрүп, эгин талаасы, жайыттары, чөп аңыздары, азыраак малы-кели чогуу болгон. Алар көбүнчө уруулаш туугандар, көп учурда бир атанын балдары болушкан. Турмуштун нугу менен кээде мындай жамааттарга түрлүү себептер менен башка бир адамдар, же үй-бүлө да “тентип келүү”, “тууган издеп келүү”, “асыранды болуу” жана башка жолдор менен кирип кетишкен учурлар кездешкен. Бай адамдардын жерин иштеткен аштыкчылар, жал-

данма эгинчилер да мындай түрдөгү айылдарды түзө алышкан. Ар жылы кайталанган туруктуу жашоо жана чогуу эмгектенүүдөн булар акырындап туугандашып да кетишкен. Адатта кыштак катарындагы мындай айылдар 5-15, кээде андан көбүрөөк топурак, ылай материалдарынан салынган кепе-үйлөрдөн, же анча кооздолбогон боз үйлөрдөн турган. Албетте, алардын жаздоо жана күздө кезинде жакынкы шалбааларда убактылуу жайгаша койчу алачыктары, чатырлары да болгон.

Кыргыздар өз алдынча айылды же жайыты жакын бир нече айылдарды түзүп, бири-биринен алыстабай көчүп-конуп жүрүшкөн. Адатта андай топторду, айылдарды акылман аксакал адамдар башкарган. Колдо бар малын кышкысын жалданма адамдарга бактырууну, жайкысын кезектешип кайтарууну да ошол аксакалдар көзөмөлгө алып, жетектеген [9, 18-б.].

Көчүүнү дайыма уруу жана урук башчылары чечип турган. Эл көчсүн деген күнү көчпөй калгандар болчу эмес. Эл көчөтгүн болжолдуу күнү адам өлсө ошол айылга көчпөй калууга уруксат берилген. Бирок, өлгөн кишибизди көмөлү деп көчпөй элдин артында калган айыл, жоого алдырып жиберүү коркунучу билинген кезде өлүгүн жүктөй качып, эл конгон жерге жетип көмгөн учурлары да кыргыз турмушунда боло келген.

Адабияттар:

1. Кыргыздар. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Котормо С.Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов, С.Макинов. - Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. - 66-б.
2. Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в до октябрьский период. - Ташкент, 1965. – 136-141-бб.
3. Общественные отношения 106691//https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/
4. Бобров В.В., Черненко А.К. Правовая технология. - Новосибирск: Изд.СО РАН, 2014. - 157-б.
5. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. - 1-китеп. - Бишкек, 1993. - 157-бет.
6. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. - Б., 2003. - 376-б.
7. Сибирден 1862-жылдагы саякаттын күндөлүгүнөн. / Кыргыздар. Он төрт томдук. - III том. Кыргыздар сонку доорлордун тарыхында. - Б., 2011. - 208-б.
8. Радлов В.В. Сибирден 1862-жылдагы саякаттын күндөлүгүнөн. / Кыргыздар. Он төрт томдук. II том. Кыргыздар сонку доорлордун тарыхында. - Б., 2011. - 165-б.
9. Абрамзон С. Кыргыздардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары. / Кыргыздар. Он төрт томдук. III том. Кыргыздар сонку доорлордун тарыхында. - Б., 2011. - 18-б.

Рецензент: к.и.н., доцент Абдикеримов А.Ш.